

Shahid Beheshti University
Faculty of Literature and Human Sciences
Department of History

Journal of History of Iran
Vol 18, No 1, Spring and Summer 2025
ISSN: 2008-7357 E-ISSN: 2588-6916

DOI: <https://doi.org/10.48308/IRHJ.2025.236897.1362>

Research Paper

The Comprador Bourgeoisie and the Nationalist State: The Rashidians against the Mosaddeq

1. Mojtaba Soltani Ahmadi,^{id} 2. Mohammad Hasan Pourqanbar^{id}

1. Associate Professor at the Department of the History and Civilization of Islamic Nation, Payame Noor University (PNU), Tehran, Iran, (corresponding author), Email: msoltani94@pnu.ac.ir

2. PhD Graduate and Researcher in Contemporary History, Email: mpourghanbar8@gmail.com

Received: 2024/10/04 PP 267-296 Accepted: 2025/01/11

Abstract

This article, looking at the relationship between the Rashidian family and the Mosaddeq government, first briefly considers the family's actions against Mohammad Mosaddeq, then explains in detail, focusing on the class characteristics of the Rashidians, the reasons for their opposition to the Mosaddeq government. Within the framework of a sociological theory and based on social stratification, it analyzes the positions and actions of the Rashidian family, as part of the comprador bourgeoisie of Iran, in the two political and economic spheres, against the Mosaddeq government. The findings indicate that the nature of the Rashidians as bourgeois comprador, which was based on two major characteristics from a political perspective: dependence on a foreign government and conservatism, and from an economic perspective, based on two characteristics: rent-seeking and brokering, was not only not in line with the political and economic policies of the Mosaddeq government, but was also in conflict with them. Given these characteristics, it was not far-fetched to expect that the Rashidians would not refrain from any action against the Mosaddeq government and would play an important role in its coup of 1953.

Keywords: Pahlavi II, Rashidians, Mosaddeq Government, Comprador Bourgeoisie, 1953 Coup.

Citation: Soltani Ahmadi, Mojtaba and Mohammad Hasan Pourqanbar. 2025. *The Comprador Bourgeoisie and the Nationalist State: The Rashidians against the Mosaddeq*. Journal of History of Iran, spring and summer, Vol 18, no 1, PP 267-296.

Copyright: ©2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Introduction

Kohgilouyeh and Behbahan were among the important and prominent beylarbeys of the Iranian state during the Safavid era, which always had a high status for the Safavid kings and rulers. The effective role of the warriors of this beylarbey in foreign and domestic political-military events is well documented in the sources of the era. They confronted the Safavid government with crises at least twice. Kohgilouyeh and Behbahan also enjoyed a special status during the Afshar and Zand periods. Nader Shah Afshar and Karim Khan Zand personally commanded the army to suppress their opponents in Kohgilouyeh and Behbahan. The importance of the region remained intact during the Qajar period. Of course, during this period, Kohgilouyeh and Behbahan became part of the Fars state. The Greater Fars state, like some other states, was a mixture of disorder, conflict, and struggle for power, seizing the province, and collecting taxes from the establishment of the Qajar dynasty (1209 AH) to the death of Mohammad Shah (1264 AH). The provinces of Behbahan and Kohgilouyeh were also subordinate to the political, social, and economic conditions of the Fars province. Auctioning and buying, and selling of regions and provinces was common and customary. The rulers of Behbahan and Kohgilouyeh were changed by order of the ruler of the Fars province. Many Qajar rulers in Behbahan and Kohgilouyeh provinces used various methods to consolidate their rule and economic and political exploitation. Such as: frequent political changes, forced migrations of tribes and clans, intensification of tribal and clan conflicts and disputes; creation of new positions, such as Ilkhan, which on the one hand facilitated the control of the tribes by the central government and on the other hand fueled internal conflicts and tensions among the tribes. The Qajar rulers used many of the aforementioned cases to weaken the power of the tribal community and ethnic groups living in Behbahan and Kohgilouyeh provinces, which had socio-political consequences. This research was conducted based on the historical research method and the descriptive-analytical method, and explained and analyzed the political events and their social and economic consequences based on first-hand sources.

Materials and Methods

The social and economic structure of Behbahan and Kohgilouyeh provinces was tribal and based on a pastoral economy, and the collection of heavy taxes from the people led to numerous rebellions and conflicts. Of course, among the rulers of Behbahan and Kohgilouyeh provinces during the Nasserī era, Sultan

Uwais Mirza Ehtesham al-Dawla was considered a different and exceptional example, who administered the province with a fair and compassionate governance combined with development and settlement.

This research, based on the historical research method and the descriptive-analytical method and citing first-hand sources, seeks to answer these questions. What were the political events and social and economic consequences of the rule of the Qajar rulers in Behbahan and Kohgilouyeh provinces? Why did some governors of the province, such as Ehtesham al-Dawla, receive support and support from the people, while others suffered rebellion and war?

The research findings show that the appointment of incompetent and ineffective rulers and the collection of heavy taxes have led to constant war and conflict between the people and the government, as well as forced migrations of tribes and clans to neighboring and distant areas, massacres, and a decrease in the population of tribal, rural, and urban areas.

Result and Discussion

With the death of Mohammad Shah (Shawal 1264 AH), rebellions broke out in some provinces of Iran, including Fars. For example, in Shiraz, the capital of Fars, the opponents of Hussein Khan Nizam al-Dawla, the ruler of Fars, gained a favorable opportunity to clash and expel him from Shiraz. The internal Persian rebellion that occurred in the city of Shiraz led both sides to bloody battles for a while. Finally, the central rulers in Tehran decided to appoint Prince Bahram Mirza to the government of Fars and to arrest and imprison Hussein Khan Nizam al-Dawla. In this way, the conflicts temporarily ended. The author of Nasser's Farsnameh also emphasizes that with the arrival of Bahram Mirza Mu'ad al-Dawla in Shiraz in Safar 1265 AH, the "riots of the country" in Fars gradually became "calm" and peaceful. However, shortly after Bahram Mirza's rule, the internal situation in Fars became chaotic, and a rebellion broke out in the province of Bushehr. This incident was over the government of Bushehr. Because Bahram Mirza, the ruler of the province of Fars, handed over the government of Bushehr to "Sheikh Nasr Khan, son of Sheikh Abdul Rasul Khan." However, some influential people in Tehran gave the government of Bushehr to Nazim al-Mulk Shirazi. As a result, there was a conflict between the forces of Sheikh Nasr Khan and Nazim al-Mulk Shirazi over the government of Bushehr. Sheikh Nasr Khan's forces defeated the new opponents. However, the continuation of the conflict dragged some other provinces of Fars into the conflict. Among them were the armies of Kohgilouyeh and Behbahan-

led by Mirza Sultan Mohammad Khan 'Tabataba'i Behbahani, the governor of the province-who entered the battle to force Sheikh Nasr Khan to surrender. According to first-hand sources, Baqir Khan 'Tangestani, who "had no cannons or artillery in his camp... sent someone to Mount Kiluyeh [= Mount Gilouyeh]" and asked for cannons and help.

Conclusions

The ministers of the provinces and provinces in the Qajar period were generally from the Divan and Mustufi classes. They played an important and decisive role in the administration of the provinces and provinces during this period. The administration of all political, military, administrative, and financial affairs of the provinces and provinces was carried out under the supervision of the ministers of the provinces and provinces. The level of efficiency of the ministers became more important during the Qajar period due to the policy of appointing princes as rulers of the provinces and provinces of the country. In the case of the ruler's youth, inexperience or incapacity, the minister of the province and province resolved all regional affairs, but in the case of the ruler's efficiency, the ministers, in addition to handling the administrative and financial affairs of the province and province, served as the link between the central government and the province or province and their representatives, reporting all events in the provinces to the central government. On the other hand, the ministers of the provinces and regions, due to the less accountability of the ruling princes, were subject to reprimand and punishment by the central government in the event of any untoward incident in the provinces and regions.

دانشگاه شهید بهشتی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه تاریخ

مجله تاریخ ایران

سال ۱۸، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۴
شاپا الکترونیکی: 2588-6916 شاپا: 2008-7357

DOI: <https://doi.org/10.48308/IRHJ.2025.236897.1362>

مقاله پژوهشی

بورژوازی کمپرادور و دولت ملیگرا: رشیدیان‌ها علیه مصدق

۱. مجتبی سلطانی احمدی،^{ID} ۲. محمدحسن پورقنبر^{ID}

۱. دانشیار گروه تاریخ و تمدن اسلامی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران (نویسنده مسئول). رایانامه: msoltani94@pnu.ac.ir

۲. دانش‌آموخته دکتری و پژوهشگر تاریخ معاصر. رایانامه: mpourghanbar8@gmail.com

دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۱۳ صص ۲۹۶-۲۶۷ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۲۲

چکیده

این مقاله با نگاهی به رابطه میان خانواده رشیدیان با دولت مصدق، ابتدا به صورت گذرا تحركات خانواده مزبور علیه محمد مصدق را مورد توجه قرار داده، سپس به‌طور مفصل با تمرکز بر ویژگی‌های طبقاتی رشیدیان‌ها، دلایل مخالفت آنان با دولت مصدق را تبیین کرده است؛ چنان‌که در چارچوب یک نظریه جامعه‌شناسی و بر مبنای قشربندی اجتماعی، مواضع و اقدامات خانواده رشیدیان به مثابه بخشی از قشر بورژوازی کمپرادور ایران را در دو حوزه سیاسی و اقتصادی در قبال دولت مصدق تجزیه و تحلیل کرده است. یافته‌ها حکایت از این دارد که ماهیت رشیدیان‌ها به عنوان بورژواکمپرادور که از بُعد سیاسی مبتنی بر دو ممیزه عمده، وابستگی به دولت خارجی و محافظه‌کاری و از منظر اقتصادی نیز بر مبنای دو خصیصه رانت‌خواری و دلّالی بود، با مشی سیاسی و اقتصادی دولت مصدق نه تنها همسویی نداشت، بلکه در تضاد قرار داشت. با این اوصاف، دور از انتظار نبود که رشیدیان‌ها از هیچ‌گونه اقدامی علیه دولت مصدق فروگذاری نکنند و در کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ نقش مهمی ایفا کنند.

واژه‌های کلیدی: پهلوی دوم، رشیدیان‌ها، دولت مصدق، بورژوازی کمپرادور، کودتای ۲۸ مرداد.

استناد: سلطانی احمدی، مجتبی و محمدحسن پورقنبر. ۱۴۰۴. بورژوازی کمپرادور و دولت ناسیونالیست: رشیدیان‌ها علیه مصدق، مجله تاریخ ایران، بهار و تابستان، سال ۱۸، شماره ۱، ۲۶۷-۳۹۶.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

مقدمه

روی کار آمدن دولت ملی محمد مصدق را می‌توان یکی از وقایع بسیار مهم و حتی جریان‌ساز تاریخ معاصر ایران قلمداد کرد؛ زیرا نه تنها نام مصدق با ملی‌سازی صنعت نفت در راستای استقلال‌طلبی و پیکار علیه استعمار خارجی گره خورده است، بلکه مبارزه با استبداد داخلی بر مبنای دموکراسی‌خواهی و مشروطه‌گرایی نیز دیگر ویژگی ممتاز و برجسته این شخص بود. درحالی‌که مصدق تلاش می‌کرد همزمان استقلال و اصلاحات را برای ایران به ارمغان آورد، برخی اشتباهات تاکتیکی از سوی او و مهم‌تر از آن نیز کارشکنی‌ها و دسایس مداوم مخالفان داخلی و خارجی، سرانجام به سقوط دولتش بعد از ۲۷ ماه زمامداری منجر گردید. هر یک از مخالفان داخلی به دلایلی و با اهداف مختلفی در برابر مصدق قرار گرفتند. اولویت برخی، مقولات اقتصادی و برای برخی دیگر نیز مسائل ایدئولوژیک بود. بخشی از آنها در زمره مخالفان میانه‌رو و بخشی دیگر نیز مخالفان پروپاقرص و سرسخت به شمار می‌رفتند. تعدادی به منافع شخصی و تعدادی نیز به مصالح جمعی می‌اندیشیدند و تصورشان این بود که تصمیمات و کنش‌های مصدق پیامدهای منفی برای ایران و ایرانی دارد. با این حال، در همه آنها رگه‌هایی از قدرت‌طلبی و شخصی‌نگری وجود داشت که در نهایت به همسویی و حتی همکاری آنان با عناصر خارجی، یعنی انگلستان و آمریکا بر ضد مصدق در ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ منجر شد. یکی از این مخالفان، خانواده رشیدیان یعنی حبیب‌الله و سه پسرش قدرت‌الله، سیف‌الله و اسدالله بودند؛ کسانی که در بسیاری از منابع تاریخی درباره دولت مصدق و به‌ویژه کودتای ۲۸ مرداد، از آنان نام برده شده است. از این رو، در این مقاله بر آنیم به دلایل مخالفت و دشمنی رشیدیان با مصدق که موجب نقش پُررنگ آنها در سرنگونی این دولت ملی‌گرای ایران گردید، با تمرکز بر ویژگی‌های طبقاتی خانواده رشیدیان بپردازیم. درباره پیشینه پژوهش باید گفت اگرچه درباره ابعاد و زوایای مختلف دولت مصدق از جمله تحولات مخالفان و کودتای ۱۳۳۲ تحقیقات علمی زیادی در قالب کتاب و مقاله به رشته تحریر درآمده، اما درباره موضوع این مقاله به‌طور خاص پژوهشی انجام نشده و اگر از روایات مختصر، ساده‌انگارانه و یکسوگرانه مبنی بر جاسوسی و سرسپردگی آنان برای انگلستان که در برخی منابع ذکر شد، بگذریم، مقاله «نقش خاندان رشیدیان در فرایند سیاست و قدرت بین سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۲ ش» از کلهر و دارابی (۱۳۹۵) تنها کار پژوهشی است که فقط در بخشی از آن درباره این قضیه آن هم به صورت مختصر توصیفاتی ارائه شده است. با این اوصاف، مقاله پیش رو را می‌توان در نوع خود، تا حدود زیادی نوآورانه و از زاویه‌ای جدید در راستای واکاوی چرایی مخالفت بخشی از نیروهای داخلی علیه دولت مصدق به شمار آورد؛ مقاله‌ای که ریشه‌های مخالفت این خانواده با دولت مصدق را براساس مطالب مستند، جامع و بر

مبنای یک نظریه جامعه‌شناسی واکاوی کرده است؛ چنان که در راستای تحقیق کتابخانه‌ای و گردآوری اطلاعات عمدتاً از خاطرات، اسناد، مطبوعات و همچنین بعضاً برخی منابع پژوهشی معتبر و علمی، با قرار دادن رشیدیان‌ها در چارچوب قشر بورژوازی کمپرادور، ریشه‌های اقدامات و مواضع آنان علیه مصدق را تبیین کرده است. در مجموع، پرسشی که مقاله بر محور آن تدوین گردیده، این است که: چرا خانواده رشیدیان با دولت مصدق شدیداً مخالف بود و در کودتای ۲۸ مرداد ایفای نقش کرد؟

چارچوب نظری

نظر به اینکه مقاله پیش رو بر مبنای رویکردی جامعه‌شناختی و حول محور خصایص قشر «بورژوازی کمپرادور» که معادل فارسی آن را نیز «سرمایه‌داری وابسته» می‌نامند تدوین گردید، ابتدا به صورت کوتاه درباره آن توضیحاتی ارائه کرده‌ایم.

در ظهور و ترویج مفهوم «بورژوازی کمپرادور» اندیشمندان چپ‌گرا نقش برجسته‌ای ایفا کردند؛ زیرا چپ‌گرایان طی قرن بیستم میلادی عمدتاً متأثر از نظریه وابستگی در حوزه بررسی روابط بین‌الملل بوده‌اند و بر این اساس، جهان سرمایه‌داری از سوی آنان به دو قطب مرکز (متروپل) و پیرامون (اقمار) تقسیم گردید که علت اصلی توسعه مرکز و عقب‌ماندگی پیرامون، در وابستگی پیرامون به مرکز و مبادله نابرابر بین دو طرف بود. گویا نخستین بار این عبارت برای برخی اقشار کاسب و بازرگانان چینی به کار رفت که به شرکت‌های تجاری اروپایی فعال در کشور چین طی قرن نوزده میلادی کمک کرده بودند و در استثمار چین توسط غربی‌ها طی آن مقطع زمانی، اثرگذار ظاهر شدند (Hao, 1970: 17-19; heartfield, 2005: 199). در ایران، سابقه شکل‌گیری بورژوازی کمپرادور به اواسط دوره قاجار و ماهیت تجاری ایران در آن برهه زمانی بازمی‌گردد (بنگرید به: اشرف، ۱۳۵۹: ۴۶-۸۹). طی سده بعد از فروپاشی قاجار نیز اگرچه تلاش‌هایی برای بهبود ساختار اقتصادی، صنعتی‌سازی و کاهش وابستگی انجام شد، اما عدم وجود زیرساخت‌های مناسب، فقدان عزم راسخ از سوی حاکمیت و اثرات وقایع سیاسی-نظامی مانند جنگ جهانی دوم و جنگ هشت ساله، همچنان شرایط لازم را برای فعالیت بورژوازی کمپرادور در ایران فراهم کرد. بورژواکمپرادورها را از ابعاد و جوانب مختلف می‌توان تجزیه و تحلیل کرد، اما اگر بخواهیم با تمرکز بر حوزه‌های سیاسی و اقتصادی، بر آنان متمرکز شویم، باید به دو خصیصه بارز بورژوازی کمپرادور در زمینه سیاسی یعنی وابستگی به بیگانه و محافظه‌کاری و دو ویژگی اقتصادی آنها یعنی رانت‌خواری و دلّالی اشاره کرد.

از بُعد سیاسی، با توجه به اینکه قشر بورژواکمپرادور عناصری‌اند که توسط سلطه استعماری معرفی می‌شوند، ریشه در سرمایه خارجی دارند و به سبب همکاری و همسویی با دول بیگانه، به موقعیت

برجسته در حاکمیت و جامعه خود دست پیدا می‌کنند، نه تنها تمایلی به استقلال سیاسی کشورشان ندارند، بلکه در راستای منافع شخصی، حتی ترجیح می‌دهند از طریق مخالفت با احزاب و اشخاص ناسیونالیست، استقلال کشور را قربانی کنند (Ashcroft, 2007: 55; Saul and Bond, 2014: 7). این قشر حتی در دوران پسااستعمار و رهایی کشور از یوغ سلطه مستقیم بیگانگان، در ازای تضمین حفظ قدرت خود از سوی نیروهای خارجی، همچنان با دول بیگانه در قالب استعمار نو همکاری می‌کنند (woddis, 1967: 32, 56; mosala, 2021: 44; dunn, 1978: 43; turok, 1987: 53) چنان‌که همواره تقابل با نیروهای ملی‌گرا، تضعیف جریان ناسیونالیست و درهم شکستن قدرت آنان از طرق مختلف را در دستور کار قرار می‌دهند (mosala, 2021: 49). علاوه بر وابستگی، محافظه‌کاری نیز از دیگر ممیزه‌های بورژواکمپرادورها در عرصه سیاسی است؛ زیرا به خاطر موقعیت اقتصادی و جایگاه اجتماعی خود در قالب طبقه فرادست و ذی‌نفوذ جامعه، نه تنها از هرگونه تحول و تغییر در ساختار سیاسی کشور گریزان‌اند، بلکه حتی شدیداً در مقابل دگرگونی نیز ایستادگی می‌کنند؛ زیرا حفظ نظم موجود و تداوم ثبات سیاسی، ضامن تأمین منافع اقتصادی و اجتماعی آنان خواهد بود (lopes, 2017: 42; vitalis, 1990: 43; mosala, 2021: 45-46; swainson, 1978: 359) آنان در همین راستا، حمایت از احزاب راست‌گرا و گروه‌های محافظه‌کار است (Mitrovic, 2010: 7). در عرصه اقتصادی، رانت‌خواری را می‌توان از شاخصه‌های این قشر به شمار آورد. با توجه به اینکه رانت نوعی امتیاز است که به دلایلی در اختیار افرادی خاص قرار می‌گیرد تا از طریق آن، بدون ملاک قرار گرفتن کارآمدی و رقابت آزاد با دیگران، به کسب درآمد اقتصادی مبادرت ورزند، در این میان، بورژواکمپرادورها از طریق تعامل نزدیک با حاکمیت وابسته، از طریق زد و بند و سوءاستفاده از مراودات خود با منابع قدرت، به ثروت‌اندوزی می‌پردازند (Mitrovic, 2010: 6; vitalis, 1990: 292-293; mosala, 2021: 45, 48). علاوه بر این، ماهیت وابستگی بورژوازی کمپرادور و نقش آنان در واردات کالاهای اجنبی به داخل کشور تحت پوشش فعالان حوزه دادوستد و تجارت خارجی، مانع توسعه اقتصادی کشور از طریق فشار به چرخ تولید می‌گردد (lopes, 2017: 42; Mitrovic, 2010: 7; vitalis, 1990: 293-294; baran, 1976: 62).

رویکرد خصمانه علیه مصدق

خانواده رشیدیان که بنا بر روایت برخی، میزان نفرت‌شان از مصدق به اندازه‌ای بود که در مسیر عنادورزی با دولت او، حتی از مال و جان خود نیز دریغ نداشتند (عظیمی، ۱۳۹۴: ۱۷۶؛ ووده‌اوس، ۱۳۶۴: ۴۸)، تکاپوهای دسیسه‌آمیز را از همان ابتدای کار دولت مصدق آغاز نمودند؛ چنان‌که شناسایی و استخدام

محرمانه اشخاص مورد نظر برای سرویس اطلاعات خارجی بریتانیا موسوم به MI6 و تردد مداوم بین تهران-لندن در راستای ایجاد یک مجرا به منظور هدایت پول انگلیسی‌ها به حامیان محلی انگلستان در ایران، از اقدامات آنان در دور اول نخست‌وزیری مصدق بود (لپینگ، ۱۳۶۵: ۵۲؛ گازیوروسکی، ۱۳۸۴: ۶۳؛ نجاتی، ۱۳۷۷: ۳۴۷/۱؛ ۲۲۴: ۲۰۰۴؛ ۱۵۲: ۲۰۱۳). رابطه ایران-انگلیس که از آغاز دولت مصدق با تیرگی همراه شد، بعد از واقعه ۳۰ تیر ۱۳۳۱ با آغاز دور دوم دولت مصدق بیش از پیش رو به وخامت گرایید؛ به همین دلیل برخی عناصر اطلاعاتی انگلیس که به عمق تنش پی برده بودند و قطع روابط دیپلماتیک را پیش‌بینی می‌کردند، تکاپوهای خود را برای ارتباط منسجم و سازمان‌یافته‌تر با خانواده رشیدیان افزایش دادند (وودهاوس، ۱۳۶۴: ۲۴، ۳۵؛ گذشته چرخ راه آینده است، ۱۳۶۱: ۶۴۸؛ الموتی، ۱۳۶۹: ۴۲۸/۶؛ علم، ۱۳۷۱: ۴۵۶) که این تکاپوهای توطئه‌آمیز منجر به بازداشت حبیب رشیدیان و فرزندانش و همچنین تعطیلی تجارتخانه رشیدیان به عنوان مرکز جاسوسی انگلستان گردید (رشیدیان‌ها به روایت اسناد ساواک، ۱۳۸۹: ۱/۱-۴؛ زهتاب‌فرد، ۱۳۳۴: ۳۲۲؛ شاکری و شعاعیان، ۱۳۵۲: ۱۰۳/۲). تعامل رشیدیان‌ها با انگلیسی‌ها علیه دولت در دوره حبس هم تداوم یافت (دوبلگ، ۱۳۹۳: ۳۶۰)؛ ضمن اینکه علی‌رغم همه دسایس علیه دولت و همکاری با بیگانه، در نتیجه فشار مخالفان مصدق و انگلوفیل‌های ایرانی بر دولت وقت-که نامه سرگشاده مدیران حدود ۲۵ روزنامه چاپ تهران به رئیس وقت مجلس ملی، دادستان کل، رئیس دیوان عالی و حتی مرجع تقلید آن مقطع زمانی شیعیان ایران یعنی آیت‌الله بروجردی نمونه‌ای از آن است-تقریباً خیلی زود یعنی کمتر از پنج ماه حضور در زندان آزاد گردیدند (مُتما، ۵۳-۵۷-۱۴۴م).

با آزادی رشیدیان‌ها از زندان در اواسط اسفند ۱۳۳۱، دوباره دسیسه‌چینی‌های آنان علیه دولت وقت ایران-این بار بیش از پیش-تداوم یافت (وودهاوس، ۱۳۶۴: ۳۵، ۳۹؛ گازیوروسکی، ۱۳۷۱: ۱۳۰؛ علم، ۱۳۷۱: ۴۵۸/۲؛ موحّد، ۱۳۷۸: ۷۸۳-۷۸۸/۲)؛ به‌ویژه همان‌طور که انگلیسی‌ها نیز اذعان کردند، رشیدیان‌ها آشکارا حتی حاضر بودند مال و جان خود را نیز در مبارزه علیه مصدق به خطر بیندازند (گازیوروسکی، ۱۳۸۴: ۶۴). برادران رشیدیان‌ها که بنا بر روایات، همراه با تعدادی از رجال نظامی و سیاسی مانند حجازی، ارفع، زاهدی، میراشرافی از اواخر تابستان ۱۳۳۱ ش یک کمیته سّری به نام «نجات وطن» تشکیل داده بودند و مخفیانه در راستای سرنگونی مصدق فعالیت می‌کردند (الموتی، ۱۳۶۹: ۴۲۸/۶)، بلافاصله بعد از آزادی از زندان، تحرکات مورد نظر را در کنار هم‌قطاران خود از سر گرفتند؛ تا جایی که به منظور تضعیف و سقوط دولت مصدق، هر نوع خرابکاری حتی قتل در برنامه آنان گنجانده شده بود (الموتی، ۱۳۶۹: ۳۷۰/۶؛ مشیر، ۱۳۷۸: ۱۹۹؛ متینی، ۱۳۸۴: ۳۴۷؛ عظیمی، ۱۳۸۳: ۱۸۷).

خانواده رشیدیان علیه دولت قانونی ایران طی این مقطع زمانی (فروردین-مرداد ۱۳۳۲) سه نقش بسیار مهم را ایفا کرد. نقش نخست آنان به لابی‌گری و اتخاذ ترتیبات لازم برای تطمیع رجال سیاسی، از جمله نمایندگان مجلس و عناصر نظامی مربوط می‌شود (لپینگ، ۱۳۶۵: ۵۲؛ گازیوروسکی، ۱۳۶۷: ۱۹؛ بایندر، ۱۳۹۴: ۲۳۱) که به نظر می‌رسد مفید واقع شد. از یک سو، مصدق برای مقابله با دسیسه رجال سیاسی مخالف، مجبور شد علی‌رغم میل باطنی و رویکرد دموکرات‌منشانه، از طریق رفراندوم به انحلال مجلس شانزدهم شورای ملی مبادرت ورزد. مصدق از طریق برخی نمایندگان مجلس مانند گنج‌های و تولیت، از دسیسه‌چینی عناصر وابسته به انگلیس به‌ویژه اعضای خانواده رشیدیان در مجلس شورای ملی و تطمیع تعداد قابل توجهی از نمایندگان مخالف دولت آگاه گردید؛ به همین دلیل تصمیم به منحل کردن مجلس از راه همه‌پرسی گرفت تا مخالفان را از ابزار شبه‌قانونی برای برکناری نخست‌وزیر محروم کند (عظیمی، ۱۳۸۳: ۲۱۶)؛ ضمن اینکه بنا بر اظهار مأموران اطلاعاتی انگلیس، تشدید کدورت و حتی ایجاد نفاق میان کاشانی، مکی و بقایی با مصدق که در نهایت نه فقط موجب جدایی این رهبران جناح راست جبهه ملی از دولت ملی‌گرای مصدق گردید، بلکه حتی سبب رویارویی آنان علیه دکتر مصدق طی آن برهه زمانی حساس و پرتلاطم شد نیز نشأت گرفته از تکاپوهای توطئه‌آمیز برادران رشیدیان بود (گازیوروسکی، ۱۳۸۴: ۲۲؛ عظیمی، همان، ۱۰۳؛ بایندر، ۱۳۹۴: ۳۰۰؛ الموتی، همان، ۱۸/۷؛ نجاتی، ۱۳۷۷: ۳۶۵/۲). علاوه بر مهره‌های سیاسی، عناصر نظامی نیز در ماه‌های پایانی دولت مصدق مورد توجه برادران رشیدیان بودند و توسط کمیته‌ای متشکل از رشیدیان‌ها و تعدادی دیگر، به منظور توطئه علیه مصدق سازماندهی می‌شدند (گازیوروسکی، ۱۳۷۱: ۱۱۹)؛ چنان‌که مطابق اظهار یکی از افسران چپ‌گرا که طی همان زمان شاهد ماجرا بود:

از تاریخ ۱۷ مرداد ۱۳۳۲ فعالیت در فرمانداری نظامی و همچنین جلسات افسران وابسته به دربار فرونی یافت و دستورات با مراقبت‌های جدی پیاپی داده می‌شد... آنها هم علناً چیزی در مورد کارهای بعدی نمی‌گفتند ولی معلوم بود با مقامات بالاتر و کمیته‌هایی که تعداد افراد آنها کمتر بود و تصمیمات کلی را اتخاذ می‌کردند مربوط می‌باشند. این مقامات که ۱۲ نفر از جمله زاهدی، رشیدیان‌ها، باتمانقلیچ، اخوی، آزموده، نصیری، مبصر ... بودند، جلسات محرمانه‌تری داشتند و دستورات کلی را به عناصر زیردست می‌دادند (خسروپناه، ۱۳۷۷: ۲۴۶).

نقش دیگر رشیدیان‌ها به تحرکات آنان در زمینه ایجاد بلوهای خیابانی ارتباط داشت؛ یعنی تطمیع رهبران کوچه و بازار به منظور بسیج عوام و اقشار حاشیه‌ای جامعه شهری از جمله اراذل و اوباش که

نتیجه آن نیز ایجاد بی‌ثباتی و ناامنی در جامعه با هدف تضعیف و حتی مقابله با دولت مصدق بود (لپینگ، ۱۳۶۵: ۵۲؛ الموتی، همان، ۳۱/۷؛ مهرآئین، ۱۳۷۲: ۳۹۹). آن‌طور که یکی از عناصر اطلاعاتی بریتانیا بیان کرد، آنان کاملاً به این امر واقف بودند که مردم کوچه و بازار به عنوان مُهره اثرگذاری در سیاست ایران محسوب می‌شوند؛ تا آنجا که تظاهرات خیابانی تعیین‌کننده بخش قابل توجهی از جریان حوادث سیاسی در ایران دهه ۱۳۲۰ ش. به شمار می‌رفت؛ ابزاری که حزب چپ‌گرای توده و البته تا حدودی جناح راست جبهه ملی به رهبری کاشانی، به خوبی طی آن سال‌ها از آن بر ضد منافع غرب به‌ویژه انگلستان استفاده می‌کردند. از این رو، انگلیسی‌ها توسط رشیدیان‌ها با زیرکی درصدد بهره‌برداری از این ابزار ارزشمند علیه مخالفان خود برآمدند (وودهاوس، ۱۳۶۴: ۲۱؛ عظیمی، ۱۳۹۴: ۱۷۵؛ موحد، ۱۳۷۸: ۸۰۶/۲)؛ چنان‌که یکی از موارد برجسته این نوع اقدام، به روزهای ۲۵ و ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ برمی‌گردد (آرامش، ۱۳۵۸: ۱۴۵؛ الموتی، همان، ۴۱/۷، ۸۲؛ افراسیابی، ۱۳۸۱: ۱۹۱-۱۹۲؛ گازیوروسکی، ۱۳۷۱: ۱۴۱؛ طلوعی، ۱۳۶۹: ۱۶۳)؛ زمانی که بنا بر روایت شاهدان عینی، امریکایی‌ها و انگلیسی‌ها با کمک برادران رشیدیان و با مقداری هزینه دلاری توانستند جمعیت قابل توجهی از عوام به‌ویژه گروه‌های حاشیه‌نشین شهری در تهران را اجیر کنند:

به آنان دستور داده شد که دست به تظاهرات بزنند و وانمود کنند اعضای حزب توده هستند. جمعیت مزدور در حالی که شعارهای کمونیستی می‌دادند در خیابان‌ها دست به حمله به مساجد زدند. اندکی بعد صفوف عظیم اعضا و هواداران حزب توده نیز به آنها ملحق شدند، در حالی که مجسمه‌ها و عکس‌های شاه و پدرش را پایین می‌کشیدند. نویسنده این کتاب که خود ناظر این صحنه‌ها بود، مبهوت مانده بود (علم، ۱۳۷۱: ۴۷۴).

سومین نقش کلیدی خانواده رشیدیان در مقابله با دولت ملی‌گرای مصدق، به ایجاد ارتباط میان مأموران اطلاعاتی انگلیس و آمریکا با محمدرضا شاه برمی‌گردد؛ زیرا در آن برهه زمانی بسیار حساس و ملتهب، دسیسه‌چینی و توطئه این دول بیگانه علیه دولت وقت ایران، بدون همکاری و رضایت محمدرضا پهلوی به عنوان شاه کشور امکان‌پذیر نبود؛ چنان‌که در اردیبهشت ۱۳۳۲ یعنی حدود سه ماه قبل از وقوع کودتای ۲۸ مرداد، وقتی وزارت خارجه آمریکا با پیشنهاد انگلیسی‌ها مبنی بر تأیید زاهدی به عنوان نخست‌وزیر ایران پساکودتا موافقت کرد، یکی از چالش‌های اصلی بعد از این توافق، آرام کردن و اطمینان خاطر به پهلوی دوم به منظور جلب نظر او برای همکاری بود (وودهاوس، ۱۳۶۴: ۵۵؛ افراسیابی، ۱۳۸۱: ۱۸۰)؛ مسئله‌ای که به آسانی مرتفع نگردید و سه ماه زمان برد تا کودتاگران به آن هدف دست یابند؛ که در این میان، نقش رشیدیان‌ها به‌ویژه اسدالله رشیدیان بسیار پررنگ بود (وودهاوس، همان، ۶۲؛ روزولت،

۱۳۹۴: ۱۳۳-۲۰۶؛ بیل، ۱۳۷۱: ۱۲۸؛ موحد، همان، ۷۹۶/۲-۷۹۷؛ زیرا بنا بر روایت، برادران رشیدیان از شبکه وسیعی از ارتباطات در میان حلقه‌های سیاسی تهران، از جمله اعضای خانواده سلطنتی به‌ویژه اشرف پهلوی برخوردار بود و به شاه دسترسی داشت (گازیوروسکی، ۱۳۸۴: ۶۴).
 بعد از سقوط دولت مصدق، طی سال‌های بعد از کودتای ۲۸ مرداد که انسداد سیاسی بر ایران حکمفرما بود و یکی از نشانه‌های بارز آن، فشار شدید حاکمیت علیه مصدق و یاران ناسیونالیست او بود، کینه‌جویی و رویکرد منفی برادران رشیدیان نسبت به این برجسته‌ترین چهره ملی‌گرای ایران در دوره معاصر و رهروان او تداوم یافت؛ چنان‌که از هر فرصتی برای تخریب وجهه این شخص استفاده می‌کردند (رشیدیان‌ها به روایت اسناد ساواک، ۱۳۸۹: ج ۴۱۱/۱، ۴۳۲، ج ۱۰/۲، ۳۲۵؛ گازیوروسکی، ۱۳۷۱: ۳۰۵، ۳۶۷).

دلایل مخالفت

سیاسی

وابستگی به بیگانه

بی‌گمان یکی از برجسته‌ترین ویژگی‌های سیاسی مصدق، ملی‌گرایی، استقلال‌طلبی و عدم وابستگی کشور به بیگانه بود که بارزترین نشانه آن در ملی‌سازی صنعت نفت ایران علیه انگلیسی‌ها متبلور گردید. این رویکرد دولت مصدق طبیعتاً با نگرش و منش رشیدیان‌ها به عنوان بورژواکمپرادور در تضاد کامل بود. غیر از همکاری و همراهی رشیدیان‌ها با انگلستان در دوره ملی شدن نفت ایران و مقابله انگلیسی‌ها با دولت ناسیونالیست مصدق که در بخش پیشین مقاله به‌طور مفصل به آن اشاره کردیم، طی ادوار زمانی قبل و بعد از دولت مصدق نیز همه شواهد و مدارک تاریخی حکایت از تعامل تنگاتنگ و حتی وابستگی حبیب رشیدیان و فرزندانش به یک کشور بیگانه یعنی انگلستان دارد. از نقش حبیب‌الله به عنوان پیشکار و مأمور مخفی انگلیسی‌ها در سال‌های پایانی حکومت قاجار (آرامش، ۱۳۷۱: ۲۴/۲؛ شهبازی، ۱۳۷۰: ۳۴۰/۲؛ طلوعی، ۱۳۷۲: ۸۸۶/۲) تا عدم مواجهه با عقوبت سخت از سوی رضاشاه در نتیجه دفاع ضمنی و حمایت نهانی سفارت انگلیس از او (خامه‌ای، ۱۳۷۲: ۱۸۶)، می‌تواند دال بر ارتباط بسیار نزدیک آنان با متنقدترین دولت خارجی در ایران طی آن دهه‌ها باشد. بعد از سقوط پهلوی اول، رشیدیان‌ها ضمن اینکه نقش واسطه را برای جذب مَهره‌های سیاسی و نظامی حاکمیت ایران به سوی انگلستان ایفا می‌کردند (درخشانی، ۱۹۹۴: ۲۸؛ سعیدی، ۱۳۸۲: ۳۹)، همزمان به عنوان عنصری مؤثر و قابل اتکاء برای انگلیسی‌ها طی نیمه اول دهه بیست شمس علیّه تحركات آلمان نازی (وودهاوس، ۱۳۶۴: ۲۲؛ یادداشت‌های سیاسی ایران، ۱۳۹۳: ۳۶۷/۱۲؛ ساکما، ۲۹۳/۳۱۹۷؛ همان، ۲۹۳/۵۶۵۷؛ davies, 2004: 224) و سپس عوامل وابسته به شوروی کمونیستی در ایران محسوب می‌شدند؛

چنان‌که حبیب رشیدیان و فرزندانش در کنار اشخاصی چون مسعودی، ذوالفقاری و امامی خوئی از بازیگران فعال در این عرصه بودند (بهنود، ۱۳۶۶: ۲۰۷) که همگی حول محور یک سیاستمدار دست راستی به نام سید ضیاء طباطبایی در قالب حزب وطن علیه چپ‌گرایان کمونیست متمایل به شوروی قرار گرفتند: «پدرشان برای سفارت انگلیس جاسوسی می‌کرد و آنها نیز پنهان نمی‌کردند که برای انگلیسی‌ها کار می‌کنند. می‌گفتند ماموریت دارند از سیدضیاء پشتیبانی مالی کنند» (فرمانفرمایان و فرمانفرمایان، ۱۳۷۷: ۱۸۴؛ شفیعی، ۱۳۴۰: ۵۵/۱).

دامنه فعالیت آنان در راستای منافع انگلستان و علیه شوروی، نسبتاً وسیع و متنوع بود و از تحرّکات مستمر در انتخابات برای حضور انگلوفیل‌ها در مجلس ملی (عمیدی نوری، ۱۳۸۴: ۲۰۷/۲) تا تمرکز در کارخانجات و مراکز صنعتی به منظور نفوذ در بین کارگران با هدف کنترل جنبش‌های کارگری را در برمی‌گرفت (نفیسی، ۱۹۸۴: نوار ۲؛ لنگرانی، ۱۹۸۵: نوار شماره ۶). حتی وقتی آذربایجان در میانه دهه بیست توسط ارتش شوروی اشغال شد و یک دولت محلی چپ‌گرا به نام «حکومت خودمختار آذربایجان» در آن خطه از خاک ایران تشکیل شد، خطر سیطره و نفوذ شوروی بر ایران بیش از پیش از سوی انگلیسی‌ها احساس شد (بنگرید به: روزنامه رهبر، ۲۶ تیر ۱۳۲۴: شماره ۵۹۳، ص ۳؛ همان، ۳۱ تیر ۱۳۲۴: شماره ۶۱۲، ص ۳؛ تهران مصور، اسفند ۱۳۳۱: شماره ۴۹۷، ص ۴؛ ایران ما، مهر ۱۳۲۵: شماره ۶۵۲، ص ۳). انگلستان از سوی عناصر ایرانی خود مانند سید ضیاء طباطبایی، حبیب‌الله و قدرت‌الله رشیدیان، علی دشتی، سرلشکر ارفع، جمال امامی، صمصام بختیاری، خسروخان قشقایی و تعدادی دیگر، بر تحرکاتش افزود (متما، ۱۴۴۹-۰۰-۰۰ پ؛ امیرعالی، ۱۳۶۳: ۴۷۱؛ صفایی، ۱۳۷۱: ۱۶۰) و با همکاری برخی ایلات مرکز و جنوب ایران به‌ویژه قشقایی‌ها و بختیاری‌ها درصدد ایجاد غائله به منظور فشار بر دولت مرکزی کشور برآمد که در این میان، رشیدیان‌ها نیز نقش پُررنگی داشتند (ساکما، ۳۱۰/۳۹۹۷۲: خواندنی‌ها، ۱۳۲۵: شماره ۲۰۹، ص ۳؛ گذشته چراغ راه آینده است، ۱۳۶۱: ۴۳۱؛ باهری، ۱۹۸۲: نوار شماره ۱؛ قشقایی، ۱۳۹۳: ۴۶۰). علی‌رغم بازداشت چند ماهه دسیسه‌گران در زندان شهربانی تهران، میزان نفوذ آنان که از حمایت بریتانیا نیز برخوردار بودند، آن قدر زیاد بود که طی دوره حبس نیز با اشخاص و افراد متنفذ مخالف دولت قوام در ارتباط بودند و تحرّکاتی داشتند؛ به‌طوری که مطابق روایت یکی از این افراد به نام هرمزخان احمدی بختیاری:

تکلیف حکومت بختیاری به من شد، اما من نپذیرفتم. مرا به حکومت لرستان تعیین نمودند. مدتی بعد مرحوم قوام‌السلطنه نخست‌وزیر شد و بعد از یک سال مرا به طهران احضار کرد و به اتهام اینکه در مقابل نهضت شمال و پیشه‌وری خیال ایجاد غائله را

در جنوب داشتیم، بازداشت نمود... شش ماه در شهربانی به اتفاق مرحوم سید ضیاء، مرتضی قلی خان صمصام و سه فرزندش، جمال امامی، حسام دولت آبادی، حبیب رشیدیان با فرزندش قدرت، علی دشتی... زندانی بودیم، ولی با وجود این با خارج رابطه داشتیم و از جمله با آقایان علما بروجردی، بهبهانی و بازاری ها و رجال وقت حتی ایلات در تماس بودیم و با قدرت در مقابل احمد قوام/ایستادگی کردیم (خاطرات وحید، ۱۳۵۲: شماره ۲۳، ص ۹).

در نیمه دوم دهه بیست شمسی، هنگامی که دیگر نه از تحرکات آلمان ها و نه از تهدید شوروی علیه منافع انگلستان در ایران خبری بود، ارتباط مستمر رشیدیان ها با انگلیسی ها همچنان تداوم پیدا کرد که عمدتاً به صورت تبلیغات ضمنی و غیررسمی در راستای مصالح انگلستان بود (تفرشی، ۱۳۷۱: ۲۳۲/۲، ۳۰۱؛ طلوعی، ۱۳۷۲: ۶۳۸/۲). البته دور جدید تحرکات سیاسی خانواده رشیدیان همسو با منافع انگلیسی ها، در آغاز دهه سی شمسی و با روی کار آمدن دولتی ناسیونالیست و ضد استعمار به رهبری محمد مصدق آغاز گردید؛ کسی که خط مشی سیاسی او شدیداً منافع انگلستان را در معرض تهدید قرار داده بود (برای نمونه بنگرید به: کیا، ۱۹۸۵: نوار شماره ۳؛ گازیوروسکی، ۱۳۸۴: ۶۳).

طی دو دهه بعد از کودتای مرداد ۱۳۳۲ ش. نیز همراهی و همسویی خانواده رشیدیان با انگلستان در عرصه سیاسی ادامه یافت؛ اگرچه نوع و شکل رابطه تا حدودی متفاوت از قبل بود و پیوندهای میان دو طرف به صورت محتاطانه تری ادامه پیدا کرد (عالیخانی، ۱۹۸۵: نوار شماره ۵؛ گازیوروسکی، ۱۳۸۴: ۶۴: ۱۵۲: Abrahamian, 2013). طی این سال ها رشیدیان ها که در فضای سیاسی به عنوان عنصر مارک دار طرفدار سیاست انگلیس شناخته می شدند (رشیدیان ها به روایت اسناد ساواک، ۱۳۸۹: ۱۳۳/۱، ۳۸۳، ۳۹۹، ۳۰۲/۳، ۳۲۷، ۳۴۸: نجاتی، ۱۳۷۱: ۱۷۱/۱؛ پهلوی ها، ۱۳۸۲: ۸۵/۳)، نه تنها از وجهه انگلیسی ها در سطح جامعه و بین توده مردم دفاع می کردند (رشیدیان ها به روایت اسناد ساواک، ۱۳۸۹: ۱۶/۱، ۱۰۷؛ مسعود انصاری، ۱۳۷۱: ۱۹)، بلکه از منافع آنان بر ضد رقیب نوظهور و جدیدشان در عرصه سیاست و اقتصاد ایران یعنی ایالات متحده نیز حمایت و سعی می کردند در حد توان خود، طرفداران امریکا در ساختار سیاسی ایران را به چالش بکشند (رشیدیان ها به روایت اسناد ساواک، ۱۳۸۹: ۶۶/۲، ۳۰۶؛ الموتی، ۱۳۷۰: ۲۹۸/۱۱؛ جعفر شریف امامی به روایت اسناد ساواک، ۱۳۸۵: ۲۲؛ متین دفتری، ۱۹۸۴: نوار شماره ۳؛ قیام ۱۵ خرداد به روایت اسناد، ۱۳۷۸: ج ۲۳۳/۸؛ کابینه حسنعلی منصور به روایت اسناد، ۱۳۸۴: ۳۵۹/۱؛ دکترعلی امینی به روایت اسناد، ۱۳۷۹: ۳۱۳/۱). به علاوه مدارک و مستندات متعدد مقارن دهه های چهل و پنجاه شمسی وجود دارد که حاکی از درهم تنیدگی منافع رشیدیان ها با

انگلیسی‌ها و رابطه تنگاتنگ اعضای این خانواده، نه تنها نسل‌های اول (حبیب‌الله) و دوم (سیف‌الله، قدرت‌الله، اسدالله) بلکه نسل سوم آنها با انگلستان است (بنگرید به: متما: ۳-۲۳-۱۴۶ ر تا ۸۳-۲۳-۱۴۶ ر؛ سر رشته، ۱۳۶۷: ۱۷).

محافظه‌کاری

از خصایص برجسته دولت مصدق در حوزه سیاسی، دموکراسی خواهی، قانون‌گرایی و مشروطه‌طلبی بود؛ تا آنجا که در مقایسه با دیگر دولت‌های ایران، می‌توان آن را دولتی اصلاح‌طلب به معنی واقعی کلمه به شمار آورد. مصدق حتی در شش ماه پایانی عمر دولتش، درحالی که کشور در وضعیت نابسامان اقتصادی ناشی از تحریم قرار داشت و همزمان در یک بحران سیاسی عمیق فرو رفته بود، به خاطر گرایش راسخ به دموکراسی، آزادی بیان و آزادی‌های ملت بر مبنای قانون منبعث از اراده مردم، نه تنها استبداد و انسداد سیاسی را در دستور کار قرار نداد، بلکه به اصلاحات در حوزه سیاسی و اجتماعی مانند آزادی بیان، آزادی مطبوعات، توسعه دموکراتیک و تقویت نهادهای مدنی مبادرت ورزید؛ چنان که برای نمونه، براساس خاطرات یکی از شاهدان عینی درباره حمله اراذل و اوباش به منزل مصدق در اسفند ۱۳۳۱ش، در پاسخ به اصرار برخی طرفداران برای به کار بردن قوه قهریه علیه مخالفان، مصدق ضمن استنکاف چنین بیان کرد:

آن زمان چند بار همین حرف را به ما زده بود که اگر احیانا واقعاً می‌دانید مملکت به یک آدم مستبدتر و قاطع‌تر احتیاج دارد، من حاضر کم کم کس دیگر را با نظر همدیگر انتخاب نکنیم، اما اعتقاد این است اگر من شعبان بی‌مخ‌ها را بگیرم بکشم، فردا باید دو تا بکشم سه تا بکشم و من می‌افتم در شیب سرازیری استبداد، این سرازیری استبداد این قدر شیب آن زیاد است که من باید بروم ته دره؛ یعنی مستبد کامل شوم و برگشتنم جزو محالات است (لباسچی، ۱۹۸۳: نوار شماره ۱؛ همچنین بنگرید به: پیشداد، ۱۹۸۴: نوار شماره ۶؛ شانه‌چی، ۱۹۸۳: نوار شماره ۱).

جالب اینجاست که آزادمنشی نخست‌وزیر وقت حتی شامل رشیدیان‌ها نیز می‌شد؛ تا آنجا که مطابق روایت یکی از محققان انگلیسی، با وجود اصرار حامیانش برای مجازات رشیدیان‌ها به خاطر دسایس و اقدامات خائنانه، مصدق به خاطر اعتقاد به دموکراسی و اینکه تا وقتی به حمایت مردم اتکا دارد، هیچ خطری او را تهدید نمی‌کند، به اقدام خشونت‌آمیزی علیه آنان مبادرت نکرد (لپینگ، ۱۳۶۵: ۵۳). با توجه به خصایص مزبور برای دولت مصدق و نظر به اینکه رشیدیان‌ها به مثابه بورژواکمپرادور دارای سرمایه اقتصادی و دچار فقر اندیشگی، از هر نوع دگرگونی و تغییر گریزان بودند و با هرگونه نوآوری

و اصلاحات در ساختار سیاسی مخالفت می‌کردند، سازش و همسویی دو طرف غیرممکن به نظر می‌رسید. همهٔ کُنش‌های رشیدیان‌ها در عرصه سیاسی طی دوره پهلوی، حکایت از محافظه‌کاری شدید حبیب رشیدیان و پسرانش و تبعیت آنان از هستهٔ اصلی قدرت دارد؛ چنان‌که از یک سو علیه جریان‌ها و احزاب چپ‌گرای مایل به ایجاد تغییرات اساسی در ساختار سیاسی کشور، تحرکات زیادی نشان می‌دادند (لنکرانی، ۱۹۸۵: نوار شماره ۲؛ طبری، ۱۳۶۶: ۶۰؛ ساکما، ۲۵۴۵/۲۹۰؛ همان، ۲۹۳/۲۱۹۷؛ همان، ۲۹۳/۳۷۶۷؛ همان، ۳۱۰/۳۹۷۷۱؛ همان، ۲۹۳/۶۱۱۶؛ مدیرشانه‌چی، ۱۳۷۵: ۶۰؛ طیرانی، ۱۳۷۶: ۴۶۱/۲؛ نفیسی، ۱۹۸۴: نوار شماره ۲؛ کاتوزیان و پیشداد، ۱۳۷۰: ۶۹؛ کاتوزیان و پیشداد، ۱۳۸۱: ۳۵۶) و از سوی دیگر، به اشخاص سنت‌گرا و گروه‌های دست راستی مانند سید ضیاء و حزب ارادهٔ ملی گرایش نشان می‌دادند (فرمانفرمایان، ۱۳۷۳: ۲۱۷؛ نورالدین کیا، ۱۳۷۷: ۱۰۹؛ تبریزی، ۱۳۸۳: ۳۹۷؛ سیف‌پور فاطمی، ۱۳۷۹: ۳۰۸). علاوه بر این موارد، آنها به اندازه‌ای محافظه‌کار و محتاط بودند که حتی اصلاحات سیاسی درون ساختاری از سوی رجالی مانند علی امینی را نیز برنمی‌تافتند و علیه آن شدیداً موضع‌گیری می‌کردند (سپهبد مهدیقلی علوی مقدم به روایت اسناد ساواک، ۱۳۸۳: ۱۸۹؛ رشیدیان‌ها به روایت اسناد، ۱۳۸۹: ۳۳/۲، ۱۷۲؛ متما، ۸۴-۲-۱۳۵۶؛ آ؛ گازیوروسکی، ۱۳۷۱: ۳۶۷؛ جزنی، ۱۳۵۷: ۸۲/۲؛ آینده، ۱۳۶۷: شماره ۹-۱۲، ص ۵۷۹؛ امینی، ۱۳۸۸: ۴۲۶؛ آذر، ۱۹۸۳: نوار شماره ۸؛ گفتگو، ۱۳۷۳: شماره ۵، ص ۴۷؛ نجاتی، ۱۳۷۱: ۱۹۲/۱). با همهٔ این اوصاف و با توجه به خصیصه شدیداً محافظه‌کارانه خانواده رشیدیان، دور از انتظار بود که آنان نگرش منفی نسبت به اصلاحات سیاسی مصدق داشته باشند و برضد دولت او دسیسه کنند؛ چنان‌که براساس اظهار یکی از پژوهشگران خارجی، از دلایل مهم تکاپوهای رشیدیان‌ها برای سرنگونی دولت مصدق، برخی اقدامات چپ‌گرایانهٔ نخست‌وزیر وقت و ترس از تسلط کمونیست‌ها بر ایران بیان شده است (لپینگ، ۱۳۶۵: ۵۲)؛ ضمن اینکه سال‌ها بعد از سقوط دولت مصدق نیز اسدالله رشیدیان ضمن اشاره به اقدامات سیاسی مصدق، چنین مطالب عجیبی را بیان کرد: «تمام بدبختی‌های فعلی را از سیاست غلط مصدق داریم. وجود سازمان امنیت، نتیجهٔ عملیات احمقانه مصدق بود که به مردم ایران تحمیل شد و این رجال احمق که الان بر ما حکومت می‌کنند، همه نتیجهٔ غلط‌کاری‌های دوران مصدق است» (رشیدیان‌ها به روایت اسناد، ۱۳۸۹: ۳۶۶/۱).

اقتصادی

رانت‌خواری و انحصارطلبی

رانت به سوءاستفاده از امکانات و فرصت‌های اقتصادی در کشور از طرف افراد متنفع اجتماعی و سیاسی اطلاق می‌گردد؛ کسانی که در فضایی عمدتاً بدون رقابت، با دریافت تسهیلات و انحصاراتی که از

طریق وابستگی به ساختار قدرت به دست می‌آورند، به ثروت مالی هنگفتی نائل می‌شوند. رانت‌خواری در مواقعی که روش حکمرانی اقتصادی بر مبنای تبعیض و ایجاد انحصار باشد، جلوه‌ پررنگ‌تر و شدت بیشتری خواهد داشت؛ تبعیضی که بعضاً در قالب مجوزهای قانونی برای فعالیت‌های اقتصادی، مانند واردات و توزیع کالاهای خاص در جامعه صادر می‌شود.

درباره خصبه قانون‌مداری و پاک‌دستی محمد مصدق روایات زیادی در منابع تاریخی از سوی یاران و طرفدارانش می‌توان یافت. با این حال، در اینجا فقط برای نمونه، به اظهارات یکی از منتقدان جدی او یعنی علی امینی بسنده می‌کنیم؛ جایی که امینی علی‌رغم نگرش منفی نسبت به مشی سیاسی و اقتصادی دولت مصدق، آن را به عنوان الگو در زمینه فسادستیزی در ایران بیان کرد:

این تنها چیز خوبی بود که دولت مصدق داشت؛ هیچ چیز خوب دیگری نداشت، جز اینکه مصدق صداقت و شرف داشت و دولتش عاری از دزدی و فساد بود. مردم قدر این مسئله را می‌دانند و به آن متصل می‌شوند. این تنها دلیلی بود که دولت مصدق آن مدت دوام آورد (اسناد لانه جاسوسی آمریکا، ۱۳۸۶: ۳۱/۸).

ضمن اینکه مصدق حتی پیش از نخست‌وزیری، هنگامی که در جایگاه نمایندگی مجلس ملی حضور داشت نیز صراحتاً با رانت‌خواری تجار متنفع و امتیازات انحصاری بازرگانان عمده که در قالب اتاق بازرگانی تهران، مناسبات ویژه‌ای با لایه‌های قدرت در ساختار حکومت داشتند و بدین وسیله به صورت مستقیم یا غیرمستقیم از رانت عظیم بهره می‌بردند (بنگرید به: افشار قاسملو، ۱۹۸۵: نوار شماره ۱؛ لاجوردیان، ۱۹۸۲: نوار شماره ۱؛ لاجوردی، ۱۹۸۳: نوار شماره ۱؛ لاجوردی، ۱۹۷۸: نوار شماره ۱؛ اتاق بازرگانی تهران، ۱۳۶۶: ۱-۴) انتقاد می‌کرد؛ چنان‌که در یکی از این موارد مقارن با اواخر سال ۱۳۲۴ش، درباره مجرای مجوز انحصاری واردات چندین میلیون متر پارچه از سوی دولت به حدود پنجاه بازرگان عمده و فساد مالی ناشی از انحصار در این زمینه اشاره کرده بود و دولت وقت (حکیمی) را به چالش کشید (مشروح مذاکرات...، ۱۱ دی ۱۳۲۴: دوره ۱۴، نشست ۱۷۷). با اوصاف مزبور، دور از انتظار نبود که ویژگی تبعیض‌ستیزی و رانت‌زدایی مصدق به مذاق رشیدیان‌ها سازگار نباشد؛ زیرا رانت‌خواری و زد و بند، بخشی از ماهیت خانواده رشیدیان به عنوان بورژوازی کمپرادور ایرانی محسوب می‌شد.

قسمتی از امتیازات و انحصارات اقتصادی رشیدیان‌ها ناشی از عامل خارجی یعنی حمایت انگلستان به عنوان بانفوذترین قدرت خارجی در حاکمیت ایران دهه بیست بود که بازرترین آن، رانت‌خواری خانواده مزبور در حوزه سوداگری منسوجات بود که از دو طریق، یعنی امتیاز واردات پارچه از خارج با همکاری انگلستان (رشیدیان‌ها به روایت ساواک، ۱۳۸۹: ۴۱۹/۳؛ خامه‌ای، ۱۳۷۲: ۳۶۴؛ مشروح مذاکرات...، ۳۱

مرداد ۱۳۲۳: دوره ۱۴، نشست ۵۶؛ مشروح مذاکرات...، ۲ آبان ۱۳۲۴: دوره ۱۴، نشست ۱۵۵؛ اسناد اشغال ایران، ۱۴۰۲: ۲۱۵/۱) و همچنین دریافت قماش از کارخانجات نساجی داخلی به بهانه تأمین پوشاک نیروهای انگلیسی انجام می‌گردید (مشروح مذاکرات...، ۱۸ خرداد ۱۳۲۳: دوره ۱۴، نشست ۳۵؛ همان، ۸ آبان ۱۳۲۳: دوره ۱۴، نشست ۲۱۱؛ ساکما، ۲۹۸/۵۲۸؛ گذشته چراغ راه آینده است، ۱۳۶۱: ۱۸۶؛ نجمی، ۱۳۷۰: ۴۹۴/۱؛ عمیدی، ۱۳۸۴: ۲۰۷/۲). با این اوصاف، افرادی مانند رشیدیان‌ها که این امتیازات و انحصارات را با رانت کسب می‌کردند، در نتیجه فقدان وضعیت رقابتی و عدم آزادی تجارت، به راحتی امکان سوءاستفاده و کسب سرمایه مالی هنگفت را داشتند؛ تا آنجا که پارچه‌های مورد نظر را با نرخ دولتی و تعرفه‌ای به مراتب پایین‌تر از بازار، از کارخانجات نساجی کشور دریافت می‌کردند و در بازار سیاه با قیمت چندین برابر می‌فروختند:

در سه ماه قبل که بنده به اصفهان مسافرت کردم با متخصصین کارخانه‌ها صحبت می‌کردیم، حساب کردیم هر متر پارچه نخ‌ی که در خود کارخانه ۴ ریال تمام می‌شود ۹۰ ریال به فروش می‌رسد. پارچه‌های پشمی که هر متری ۳۰ تا ۸۰ ریال تهیه می‌شود به دست مصرف‌کننده هر متری ۵۰۰ تا ۸۰۰ ریال می‌رسد (مشروح مذاکرات...، ۲۹ مرداد ۱۳۲۳: دوره ۱۴، نشست ۵۵؛ همچنین بنگرید به: همان، ۱۸ خرداد ۱۳۲۳: نشست ۳۵؛ همان، ۶ خرداد ۱۳۲۴: دوره ۱۴، نشست ۱۲۷؛ الموتی، ۱۳۶۸: ۴۵۱/۴؛ اسناد اشغال ایران، ۱۴۰۲: ۱۴۲/۱، ۱۹۵، ۲۱/۲).

بخش عمده رانت‌خواری خانواده رشیدیان ناشی از عامل داخلی یعنی تبانی با دربار سلطنت پهلوی و عناصر دولتی بود. یکی از نمونه‌ها در این راستا، طی اواخر دهه بیست و در موضوع واردات شکر روی داد؛ چنان‌که با زد و بند میان برخی تجار متنفذ و دولت وقت ایران در موضوع خرید انحصاری شکر از شرکت‌های انگلیسی، رد پای خانواده رشیدیان نیز دیده می‌شود؛ معامله‌ای که گفته می‌شود به خاطر گران‌فروشی انگلیسی‌ها، اگرچه به نفع بازرگانان مورد نظر بود، اما در مجموع به ضرر ایران شد (مشروح مذاکرات...، ۲۸ اردیبهشت ۱۳۲۹: دوره ۱۶، نشست ۲۵؛ ممتا، ۹۶-۹۹-۱۴۴م). طی دو دهه پایانی حکومت پهلوی نیز در پروژه‌های پُرسود و بزرگی که با رانت حکومتی همراه بود، برداران رشیدیان نقش کلیدی داشتند. یکی از اینها در حوزه اقتصاد پول و بانکداری بود و به تأسیس بانک اعتبارات تعاونی در حدود اواسط دهه چهل شمسی مربوط می‌شد که با مجوز و حمایت ضمنی شاه، همراهی دولت و زد و بند با برخی عناصر متنفذ حکومت انجام گردید (رشیدیان‌ها به روایت اسناد ساواک، ۱۳۸۹: ۱۷۳/۳، ۱۸۲، ۲۳۰، ۳۰۱، ۳۶۹؛ مشروح مذاکرات...، ۵ آذر ۱۳۴۳: دوره ۲۱، نشست ۱۲۰) که در نهایت به خاطر

ناکارآمدی، فساد مالی و سوءاستفاده رشیدیان‌ها، در کمتر از یک دهه با چالش‌های جدی مبتنی بر زیان انباشته مواجه شد (رشیدیان‌ها به روایت اسناد ساواک، ۱۳۸۹: ۳۸۲/۳-۳۸۳؛ یگانه، ۱۹۸۵: نوار شماره ۹؛ شرکا، ۱۳۹۲: ۱۷؛ ممتا، ۲۴-۱۰-۱۴۶ر). مورد دیگر در زمینه اقتصاد ساخت و ساز بود که به احداث شهرک مسکونی شاهین شهر اصفهان در آغاز دهه پنجاه شمسی ارتباط داشته و از این پروژه، رشیدیان‌ها توانستند درآمد مالی هنگفتی به دست آورند (برومند، ۱۹۸۵: نوار شماره ۲؛ همو، ۱۹۸۴: نوار شماره ۱؛ رشیدیان‌ها به روایت اسناد ساواک، ۱۳۸۹: ۱۲۲/۱، ۱۳۷، ۴۱۹/۳).

واردات و دلّالی

علاوه بر فسادستیزی، باید از سیاست انقباضی دولت برای واردات به عنوان یکی از عوامل ناخشنودی رشیدیان‌ها علیه محمد مصدق نام برد. مصدق با قرار گرفتن در عمل انجام‌شده، یعنی چالش با انگلستان و تحریم نفتی ایران از سوی این کشور (بنگرید به: محوی، ۱۹۸۵)، مجبور به تغییر محسوس در سیاست اقتصادی کشور گردید؛ چنان‌که اتخاذ مشی اقتصاد بدون نفت دولت، توأم با راهکارهایی مانند افزایش درآمدهای مستقیم و ریاضت اقتصادی با هدف کاهش هزینه‌ها و کسری بودجه شد؛ ضمن اینکه در حوزه بازرگانی خارجی نیز به منظور بهبود تراز تجاری، واردات محدود شد و صادرات غیرنفتی و سیاست تشویقی برای صادرات در دستور کار قرار گرفت (بنگرید به: فوران، ۱۳۹۴؛ فاتح، ۱۳۹۸؛ موحد، ۱۳۷۸). این نوع خط‌مشی به‌ویژه در حوزه تجارت خارجی که وجه برجسته آن نیز محدودیت وارداتی و افت تجارت در حوزه واردات بود، به طور طبیعی با منافع اقتصادی امثال رشیدیان‌ها در تضاد بود و در مقابل به نفع بورژوازی ملی به نظر می‌رسید؛ زیرا درحالی‌که منافع این نوع از بورژوازی در ارتباط با توسعه اقتصاد ملی و متناقض با منافع سرمایه خارجی بود (Frank, 1969: 29; Poulantzas, 1973: 39)، بورژواکمپرادورها وابسته به واردات تولیدات خارجی و حمایت نیروی بیگانه می‌باشند؛ تا آنجا که در ادبیات رایج چپ، از معادل بورژوازی تجاری یا دلّال نیز به جای واژه بورژوازی کمپرادور استفاده می‌کنند. به هر حال، طبق روایت یکی از تجار رده‌میان بازار درباره رونق صادرات در دوره مصدق:

خوب یادم هست، خود من تجارت داشتیم، آن زمان پوست خشخاش می‌فروختم، پوست خشخاش ما که می‌سوختیم، می‌ریختیم دور توی خاکروبه، این پوست خشخاش‌ها را تا کیلویی ۱۳ قران آن زمان قیمت‌ها فوق‌العاده گران رسید. کفش‌های پای گوسفند را بعضی چیزها را بعنوان اینکه قبلاً اینجا سریشم می‌کردند مثلاً سریشم درست می‌کردند تمام اینها صادر می‌شد و ارزی که از صادرات به دست می‌آمد برای واردات مفید بود و فایده داشت (شانه‌چی، ۱۹۸۳: نوار شماره ۱).

به علاوه یکی از فعالان حوزه کسب و کار و سوداگری، طی آن برهه زمانی که بنا بر ادعایش درصدد تعامل با مصدق به منظور برون رفت کشور از چالش اقتصادی، یا حداقل کاهش فشار مالی بر دولت وقت ایران بود، به موضوع فروش محصول تریاک ایران از طریق مبادی غیررسمی به خارج از کشور اشاره کرده است:

وضع ایران از نظر مالی روز به روز بدتر می شد و مصدق نمی توانست ارز لازم برای خرید نیازمندی های کشور را به دست آورد. من می دانستم که دولت ایران مقدار زیادی تریاک برای فروش در انبارهای خود ذخیره کرده است که قادر به فروش آنها به بهای عادلانه روز نیست. ازین جهت به نخست وزیر پیشنهاد کردم که تریاک ها را بدون سروصدا به شرکت مرک (merck) بفروشد... در نتیجه، ارز مختصری به دلار در اختیار دولت قرار گرفت (محو، ۱۹۸۵).

با این سیاست اقتصادی، قابل انتظار بود که در زمان نخست وزیری مصدق، ورق به نفع تجار متوسط و حتی خرده پای فعال در حوزه صادرات و به ضرر تجار متنفذ و دلالان بزرگ مانند رشیدیان ها که در این مقاله از آنها به عنوان بورژوازی کمپرادور نام برده ایم، برگردد.

علاوه بر این سیاست اقتصادی، اقدامات دیگری نیز از سوی مصدق صورت گرفت که گرچه نظر مثبت بازاریان سنتی، تجار خرده پا و متوسط را جلب کرد (لباسچی، ۱۹۸۳: نوار شماره ۱؛ کی استوان، ۱۳۲۷: ۱۹۲/۲-۲۰۰؛ کاتوزیان، ۱۳۷۱: ۱۷۴)، ولی در آن سو، بیش از پیش خشم بازرگانان عمده حوزه واردات و سرمایه داران وابسته مثل رشیدیان ها را علیه خود برانگیخت؛ کسانی که در قالب اتاق بازرگانی و به عنوان نماینده بخش خصوصی، در حوزه اقتصاد تجاری فعالیت می کردند. مصدق نه تنها در راستای تنوع منابع وارداتی، درصدد کاهش امتیازات انحصاری اتاق و تحدید اختیارات اعضای قدرتمند آن برآمد- چنان که لایحه قانونی افزایش نمایندگان اتاق تهران از پانزده به سی نفر را که منجر به ورود نمایندگان پیشه وران، اصناف، صنایع، بانک ملی و وزارت بازرگانی در بالاترین مرجع تصمیم گیری غیردولتی حوزه اقتصاد تجاری می شد، به مجلس ارائه داد (اتاق بازرگانی و صنایع و معادن ایران، ۱۳۶۶، شماره ۳، صص ۱۷-۲۷؛ اتاق بازرگانی تهران، ۱۳۳۴: صص ۱-۴)- بلکه در راستای تکاپوهای دولت به منظور کنترل بازار آزاد و افزایش درآمدهای دولتی، قانون مالیاتی جدید را که یکی از مفاد آن افزایش عوارض گمرکی بود، به تصویب مجلس رساند که این نیز در نهایت، ناخشنودی تجار عمده حوزه واردات را در پی داشت (کی استوان، ۱۳۲۷: ۱۹۶/۲-۲۰۱؛ سعیدی و شیرین کام، ۱۳۸۴: ۱۰۵).

با این اوصاف، قابل پیش بینی بود که بورژوا کمپرادورهایی مثل رشیدیان ها همانند چهره های برجسته حوزه تجارت خارجی مثل خرازی، نیک پور و سایر بازرگانان بزرگ و دلالان متنفذ، در مقابل مصدق قرار بگیرند؛ کسانی که با توجه به ماهیت شغلی شان، متمایل به ایده بازار آزاد، اقتصاد لیبرالیستی و غیردولتی

بودند (رشیدیان‌ها به روایت اسناد ساواک، ۱۳۸۹: ۷۸/۱). علاوه بر آن، از طریق زد و بند از رانت اطلاعاتی و انحصارات دولتی بهره می‌بردند. همچنین در قالب اعضای ظاهراً اتاق بازرگانی و درواقع اتاق واردات، با سیاست کلان اقتصادی دولت مصدق مبتنی بر افزایش صادرات، کاهش واردات و جایگزینی محصولات وارداتی با تولیدات داخلی با هدف توازن ارزش صادرات و واردات کشور (خامه‌ای، ۱۳۶۹: ۹۱-۹۸)، تعارض منافع شدیدی داشتند (بنگرید به: لاجوردی، ۱۹۸۳: نوار شماره ۱؛ شانه‌چی، ۱۹۸۳: نوار شماره ۱). همه این موارد در نهایت موجب شد رشیدیان‌ها و هم‌قطاران‌شان در کسوت سرمایه‌داران وابسته، علیه مصدق موضع‌گیری کنند و در تقابل میان نخست‌وزیر با شاه، آشکارا در کنار پهلوی دوم قرار بگیرند (سعیدی و شیرین کام، ۱۳۸۴: ۱۰۵؛ نجاتی، ۱۳۶۴: ۳۲۸؛ عظیمی، ۱۳۸۳: ۳۵-۳۷؛ کاتوزیان، ۱۳۶۸: ۲۱۰؛ افشار قاسملو، ۱۹۸۵: نوار شماره ۱) و بعد از کودتای مرداد نیز قدرت و نفوذ سابق خود را نه تنها در حوزه اقتصادی، بلکه حتی بعضاً در عرصه سیاسی نیز به دست آورند (تجارت فردا، ۱۳۹۲: شماره ۶۲، صص ۳۷-۳۹).

نتیجه‌گیری

دلایل خصوصیت خانواده رشیدیان با دولت مصدق که منجر به حضور پُررنگ آنان در کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ گردید را باید فراتر از برخی اظهارات ساده‌انگارانه، سطحی‌نگرانه و تقلیل‌گرایانه بر مبنای نوکری و جاسوسی آنها تبیین کرد. درواقع، سرچشمه این دشمنی و کینه را باید نشأت گرفته از جایگاه طبقاتی رشیدیان‌ها دانست؛ زیرا به عنوان بخشی از قشر بورژوازی کمپرادور یا همان سرمایه‌داران وابسته، ویژگی‌هایی متفاوت و حتی در تضاد با نگرش و منش محمد مصدق داشتند که همین موجب گردید تا در نهایت، منافع شخصی آنها از سوی دولت مصدق در معرض تهدید جدی قرار بگیرد. جایگاه بالا و امتیازات سرشار خانواده رشیدیان با اتکا به انگلستان و درهم‌تنیدگی منافع آنان با مصالح کشور مزبور در قلمرو ایران از یک سو و در سویی دیگر نیز رویکرد شدیداً محافظه‌کارانه و ارتجاعی آنها در قبال ساختار سیاسی مبتنی بر مخالفت با هرگونه تغییر و اصلاح وضعیت موجود، سبب می‌شد تا بورژواکمپرادورهایی مانند رشیدیان‌ها در نقطه مقابل دولتی با ماهیت سیاسی دولت مصدق قرار بگیرند که بر مبنای تحول‌خواهی و اصلاح‌طلبی شکل گرفته بود. به علاوه، خصایص خانواده مزبور در حوزه اقتصادی نیز هیچ‌گونه تناسبی با سیاست اقتصادی مصدق نداشت؛ چنان‌که رانت‌خواری، انحصارطلبی و سوءاستفاده از قدرت به منظور کسب ثروت مالی که از عوامل کلیدی سیر صعودی شتابناک آنان در عرصه اقتصادی بود، همچنین تحرکات شدید رشیدیان‌ها در عرصه واسطه‌گری و دلّالی که یکی از مظاهر برجسته آن نیز ایفای نقش پُررنگ در واردات کالاهای انگلیسی به کشور بود، همگی حکایت

از تضاد تکاپوهای اقتصادی آنها با خط‌مشی دولت مصدق در عرصه اقتصادی داشت. با این اوصاف، به هیچ‌وجه دور از انتظار نبود که شاهد موضع‌گیری رادیکال خانواده رشیدیان‌ها علیه مصدق و اقدامات خصمانه آنان بر ضد دولت ملی ایران در آغاز دهه ۱۳۳۰ ش. باشیم.

References

Books

- Ālikhāni, alinaghi (1985) *Orāl History of Irān at Hārvārd University, with the Effort of Habib Lājevardi*, Interviewer: Habib Lājevardi, November 8, 1985, Tape No. 5. [in Persian]
- Āzar, Mehdi (1983) *Orāl History of Irān at Hārvārd University, with the assistance of Habib Lājevardi*, Interviewer: Ziāullāh Sedghi, March 31, 1983, Volume No. 8. [in Persian]
- Ārāmesh, ahmad (1992) *My Struggle with the Devil*, with the assistance of Khosrow Ārāmesh, Tehrān: Ferdowsi. [in Persian]
- Ārāmesh, ahmad (1979) *Seven Years in Āryā Mehr Prison*, Tehran: našr-e Book Translation and Publishing Company. [in Persian]
- ashraf, ahmad (1979) *Historicāl Obstacles to the Growth of Capitalism in Irān*, bi. jā: Zamineh. [in Persian]
- alamouti, Mustafā (1989-1991) *Iran in the Pahlavi Erā*, Vol. 4, 6, 7 and 11, London: Bi.nā. [in Persian]
- afṛāsiābi, Bahrām (2002), *The Secrets of the Shāh and the Story of Hoveidā*, Tehran: Mehrfām. [in Persian]
- afshār Ghāsemlou, amir Khosrow (1985) *Orāl History of Iran at Hārvārd University, with the Effort of Habib Lājevardi*, Interviewer: Habib Lājevardi, October 15, 1985, Tape No. 1. [in Persian]
- amiralāei, Shams-eddin (1984) *My Memories in Scattered Notes*, Tehrān: Dehkhodā. [in Persian]
- amini, Iraj (1989) *On the Wings of Crisis: The Political Life of ali amini*, Tehran: Māhi. [in Persian]
- azimi, Fakhreddin (1994) *Reflections on Mosadegh's Politicāl attitude*, Tehrān: Khojasteh. [in Persian]
- azimi, Fakhreddin (2004) *Nationāl Sovereignty and Its Enemies*, Tehrān: Negāreh Āftāb. [in Persian]
- alam, Mustafā (1992) *Oil, Power ānd Principles of Nationalization of Irāniān Oil and Its Consequences*, Trānslated by: Gholāmhossein Sālehyār, Tehrān: Informātion Publicātions. [in Persian]

- amidiNouri, abolhassān (2005) Notes of a Journālist, With the Efforts of: Hadidi and Farahmand, Volume 2, Tehrān: Contemporāry History Institute. [in Persian]
- Bāheri, Mohammad (1982) Orāl History of Irān at Hārvārd University, with the Effort of Habib Lājevārdi, Interviewer: Hābib Lājevārdi, august 17, 1982, Tape No. 1. [in Persian]
- Bāyander, Dāriush (1995), Irān and the ClĀ: Revisiting the Fāll of the Mosāddegh Government, Translator: Bahman Sarāhiān, Tehrān: Pāreseh. [in Persian]
- Boroumand, abdulrahmān (1984 ānd 1985) Orāl History of Irān at Hārvārd University, with the assistance of Habib Lājevārdi, interviewer: Ziā Sedghi, Mārch 6, 1984, tāpe number 1 ānd June 3, 1985, tāpe number 2. [in Persian]
- BaniSadr, abolhassan (1983) Orāl History of Iran āt Hārvārd University, with the assistance of Hābib Lājevārdi, interviewer: Ziā Sedghi, May 21, 1984, tape number 2. [in Persian]
- Behnood, Masoud (1987) Irāniān Governments from Seyyed Ziā to Bakhtiār, Tehrān: Jāvidān. [in Persian]
- Bill, James (1992) The Eagle, Translator: Foruzandeh Berliān, Tehrān: Fākhte. [in Persian]
- Jazani, Bijan (1978) Thirty-Yeār History of Irān, Volume 2, bija: bina. [in Persian]
- Khāmei, anvar (1989), Economy Without Oil, Tehrān: Publishing Joint Stock Compāny. [in Persian]
- Khāmei, anvār (1993) Politicāl Memoirs, Tehrān: Publishing Joint Stock Compāny. [in Persian]
- Derakhshāni, aliakbar (1994). Memories, Bi.jā: The Derakhshani Family[in Persian].
- Dobleg, Christopher (2014), The Irāniān Patriot, trānslāted by Hormoz Homāyounpour, Tehrān: Kandokāv. [in Persian]
- Detailed Discussions of the Nationāl assembly, 8 abān 1322, Thirteenth Session, Session 211. [in Persian]
- Detailed discussions of the Nationāl Consultative assembly, June 18, 1323, 14th session, session 35. [in Persian]
- Detailed discussions of the Nationāl Consultative assembly, Āugust 19, 1323, 14th session, session 55. [in Persian]
- Detailed discussions of the Nationāl Consultative assembly, Āugust 31, 1323, 14th session, session 56. [in Persian]
- Detailed discussions of the Nationāl Consultative assembly, June 6, 1324, 14th session, session 127. [in Persian]
- Detailed discussions of the Nationāl Consultative assembly, November 2, 1324, 14th session, session 155. [in Persian]
- Detailed discussions of the Nātionāl Consultative assembly, Jānuāry 11, 1324, 14th session, session 177. [in Persian]

- Detailed Discussions of the Nationāl assembly, 18 Māy 1940, 16th Session, Session 25. [in Persian]
- Detailed Discussions of the Nātionāl assembly, 5 Āzār 1964, 21st Session, Session 120. [in Persian]
- Fāteh, Mustafā (2019), 50 Years of Irāniān Oil, Tehrān: alam. [in Persian]
- Farmānfārmāiān, Rukhsāreh and Mānouchehr Fārmānfārmāiān (2008), Blood and Oil: Memoirs of an Irāniān Prince, Trānslāted by: Mehdi Haghighatkhāh, Tehrān: Qognoos. [in Persian]
- Fārmānfārmāiān, Manouchehr (2004) From Tehrān to Cārācās: Oil and Politics in Irān, Tehrān: Tārikh-e-Irān Publicātions. [in Persian]
- Forān, Jān (2015) Frāgile Resistānce, trānslāted by ahmad Tadāyyon, Tehrān: Rasā. [in Persian]
- Katem, Richārd (1992), Nātionālism in Irān, translated by ahmad Tadāyyon, Tehrān: Kavir.
- Kātouziān, Mohammadali and amir Pishdād (1991), Memoir of Khalil Māleki, Tehrān: Publishing Joint Stock Compāny. [in Persian]
- Kātouziān, Mohammadali and amir Pishdād (1998), Letters of Khalil Maleki, Tehrān: Markaz. [in Persian]
- Kātouziān, Mohammadali (1992), Mossādegh and the Power Struggle in Irān, translated by Āhmād Tādāyyon, Tehrān: Rasā. [in Persian]
- Kātouziān, Mohammādali (1989), Politicāl Economy of Irān, translated by MohammadRezā Nafisi and Kāmbiz azizi, Tehrān: Markaz. [in Persian]
- Key-Estovān, Hossein (1948) Negātive Balance Policy in the Fourteenth Pārliāment, Volumes 1 ānd 2, Bi.jā: Mozaffar Newspaper. [in Persian]
- Kiā, Hāj ali (1985) Orāl History of Irān āt Hārvārd University, with the Effort of Habib Lājevārdi, Interviewer: Habib Lājevārdi, October 25, 1985, Tape No. 3. [in Persian]
- Gāziorowski, Mārk (1988), The Coup of 1953, Translated by: Gholāmrezā Nejāti, Tehrān Publishing Compāny. [in Persian]
- Gāziorowski, Mārk (1992) americān Foreign Policy and the Shāh, Translated by: Fereydoun Fātemi, Tehrān: Markaz. [in Persian]
- Gāziorowski, Mārk (2005) Mossādegh and the Coup, translated by ali Morshedizād, Tehrān: Qaseedh Sarā. [in Persian]
- Pishdād, amir (1984) Orāl History of Irān at Hārvārd University, with the Effort of Hābib Lājevārdi, Interviewer: Ziā Sedghi, March 3, 1984, Volume No. 6. [in Persian]
- Lājevārdiān, akbar (1982) Orāl History of Irān at Hārvārd University, with the Effort of Habib Lājevārdi, Interviewer: Hābib Lājvordi, October 11, 1982, Tape No. 1. [in Persian]

- Lājevardi, Qāsem (1983) Orāl History of Irān at Hārvārd University, with the Effort of Hābib Lājevardi, Interviewer: Hābib Lājvordi, Jānuāry 19, 1983, Tāpe No. 1. [in Persian]
- Lājevardi, Seyed Mahmoud (1978) Orāl History of Irān āt Hārvārd University, with the Effort of Habib Lājevardi, Interviewer: Hābib Lājvordi, Āpril 20, 1978, Tape No. 1. [in Persian]
- Lebāschi, abulghāsem (1983) Orāl History of Irān āt Hārvārd University, with the Effort of Habib Lājevardi, Interviewer: Hābib Lājevardi, February 28, 1983, Tape No. 1. [in Persian]
- Lankarāni, Mustafā. (1985) Orāl History of Irān āt Hārvārd University, with the Effort of Habib Lājevardi, Interviewer: Ziā Sedghi, Māy 13, 1985, Tape No. 2 and May 17, 1985, Tāpe No. 6. [in Persian]
- Lipping, Briān (1985) The Fāl of the British Empire and the Government of Dr. Mosaddegh, Translated by: Mahmoud Enāyat, Tehrān: Kitāb Sarā. [in Persian]
- Modirshānechi, Mohsen (1996) Politicāl Parties of Irān: With ā Cāse Study of the Third Force and the Society of Sociālists, Tehrān: Rasā. [in Persian]
- Mahvi, abolfath (1985) Orāl History of Irān āt Hārvārd University, with the Effort of Hābib Lājevardi, Interviewer: Hābib Lājevardi, april 26, 1985. [in Persian]
- Matini, Jalāl (2005), a Look at the Politicāl Cāreer of Dr. Mohammad Mosaddegh, Los angeles Book Compāny. [in Persian]
- Matini-Daftari, Hedayatollāh (1984) Orāl History of Irān at Hārvārd University, with the Effort of Habib Lājevārdi, Interviewer: Ziā Sedghi, Mārch 31, 1984, Volume No. 3. [in Persian]
- Massoud ansāri, ahmadali (1992). Me and the Pahlavi Dynāsty, Tehrān: Fākhte Publishing. [in Persian]
- Moshir, Morteżā (1999), Dr. Mossādegh in the Qājār ānd Pāhlāvi Periods, Tehrān: The Role of honar. [in Persian]
- Mehrjoo, Habibollāh (1390), Memoirs of Morteżā Kāshāni, Tehrān: Revolutionāry Documents Center. [in Persian]
- Mehrāiīn, F. (1372) In the Face of Truth, Europe:bi.nā. [in Persian]
- Mosley, Leonārd (1369), The Gāme of Power, translated by Mahmoud Toloui, Tehrān: Hafteh. [in Persian]
- Movahhed, Mohammadali (1378), The Troubled Dream of Oil; Dr. Mossaddegh and the Nātionāl Movement, Vols. 1 and 2, Tehrān: Kārname. [in Persian]
- Institute for Research and Culturāl Studies (1368) Contemporāry History of Irān: Collection of articles, Vol. 3, Tehrān: Institute for Culturāl Studies. [in Persian]
- Nejāti, Gholāmrezā (1377) Mosaddegh: Years of Struggle ānd Resistānce, Vols. 1 and 2, Tehrān: Rasā[in Persian].
- Nejāti, Gholāmrezā (1992) Twenty-five Yeārs of Politicāl History of Irān (From Coup to

- Revolution) Volume 1, Tehrān: Rasā. [in Persian]
- Najmi, Nāser (1991) From Seyyed Ziā to Bāzargān: Irāniān Governments from the Coup of March 29, 1949 to December 1979, Vol. 1, Bi.jā: Nāser Najmi. [in Persian]
- Nafisi, Habib (1984) Orāl History of Irān at Hārvārd University, with the Effort of Hābib Lājevārdi, Interviewer: Habib Lājevārdi, February 1, 1984, Volume 2. [in Persian]
- Nouredin Kiā, Fazlullāh (1998) Memoirs of Service in Pālestine, Tehrān: Ābi. [in Persian]
- Qashqāii, Malek MansurKhān (2014) Memoirs, edited by Bayāt ānd Nasiri, Tehrān: Nāmāk. [in Persian]
- Roosevelt, Kermit (2015) The Coup: Kermit Roosevelt's Memoirs of the Mordād 18 Coup, translated by Mohsen askari, Tehrān: Sāles. [in Persian]
- Sarreshte, Hossein Qoli (1988). My Memories: Notes from the Period 1955-1959, Tehrān: Hossein Qoli Sarreshte[in Persian].
- Saeedi, aliasghar and Fereydoun Shirin Kam (2005) The Position of Merchants and Industrialists in Irān during the Pāhlāvi Period: The Lājevārdi Family, Tehrān: Gāmeno. [in Persian]
- Saeedi Firouzābādi (2003) Memoirs, with the help of Mohammad Hassan Mirhosseini, Yazd: Yazd University. [in Persian]
- Seifpourfātemi, Nasrollāh (2000) The Torment of Time, Tehrān: Shirāzeh. [in Persian]
- Shākeri, Khosrow and Mustafā Shoāiān (2013) The Cāreer of Mosaddegh and the Tudeh Party, Tehrān: Mazdak. [in Persian]
- Shānehchi, Mohammad (1983) Orāl History of Irān at Hārvārd University with the help of Habib Lājevārdi, interviewer: Hābib Lājevārdi, Mārch 4, 1983, tape number 1. [in Persian]
- Shorakā, Jalil (2013) The Secrets of the 1950s: Jālil Sherkā's Untold Stories of the Economic Recession, interviewer: Tāheri and Nowruziān, Tejārat Fardā Magazine, number 66. [in Persian]
- Shahbāzi, abdullāh (2001) The Rise and Fāll of the Pahlavi Dynasty: Essays on Contemporāry History of Irān, volume 2, Tehrān: Information. [in Persian]
- Shafiei, amir Vali (1961) Secrets of the Behind-the-Scenes Politics in Irān, Volume 1, Tehran: Bi.nā. [in Persian]
- Safāei, Ebrāhim (1992) Fifty Memories of Fifty Years, Tehrān: Jāvidān. [in Persian]
- Tabari, Ehsān (1987) Memories of the History of the Tudeh Pārti, Tehrān: amir Kabir. [in Persian]
- Toloei, Mahmoud (1989) Fear of England, Tehrān: Hafteh. [in Persian]
- Toloei, Mahmoud (1993) actors of the Pahlavi Erā from Foroughi to Ferdoust, Volume 2, Tehran: Elm. [in Persian]

Tabrizi Shirāzi, Mohmmad (1983) *The Politicāl and Sociāl Life of Seyyed Ziā āl-Din Tabātabāei*, Tehran: Publishing Joint Stock Compāny[in Persian].

The Past is the Light of the Future (1982) *The History of Irān Between the Two Coups of 1332 and 1299*, Tehrān: Qoqnos[in Persian].

Woodhouse, CM (1985) *Operation Boots*, translated by Farahnāz Shakuri, Tehrān: našr-e nu. [in Persian]

Yegāneh, Mohammad (1985) *Orāl History of Irān āt Hārvārd University*, with the Efforts of Habib Lājevardi, Interviewer: Ziā Sedghi, July 9, 1985, Volume No. 9. [in Persian]

ZehtābFard, Rahim (1945) *The Oil Surge: Bitter Politicāl Predictions*, Bi.jā: Bi.nā. [in Persian]

Published Documents

Documents of the Occupation of Irān: Reports of the americān Embassy during World Wār II (1402) Volumes 1 ānd 2, compiled ānd trānslāted by Mehdi Firouzi, Tehrān: Institute for Contemporāry History Studies. [in Persian]

Documents of the americān Spy Den: Reports of the americān Embassy during the Lāst Two Decades of the Pahlavi Regime (1386) Volume 8, Tehrān: Institute for Politicāl Studies ānd Reseārch. [in Persian]

Dr ali amini according to SĀVĀK Documents (1379) Volume 1, Tehrān: Center for Historical Documents of the Ministry of Intelligence. [in Persian]

Jafar Sharif Emāmi according to SĀVĀK Documents (1385) Tehrān: Center for Historicāl Documents of the Ministry of Intelligence. [in Persian]

The Rashidiāns as narrated by SĀVĀK documents (1389) volumes 1-3, Tehrān: Historicāl Documents Center of the Ministry of Intelligence. [in Persian]

Sepahbod Mehdiqoli alawi Moghadam as narrated by SĀVĀK documents (1383) Tehrān: Historicāl Documents Center of the Ministry of Intelligence. [in Persian]

The Pahlavis: The Pahlavi Family according to Documents (1382), with the help of: Fārhād Rostami, Volume 2, Tehrān: Institute for Contemporāry History Studies. [in Persian]

Tafreshi, Majid (1371) *Confidentiāl Reports of the City Hāll*, Volumes 1 and 2, Tehrān: Nationāl Ārchives of Irān. [in Persian]

teyrāni, Behrouz (1376) *Documents of Irāniān Politicāl Pārties*, Tehrān: Nationāl Documents of Irān. [in Persian]

The Uprising of 15th of Khordād as narrated by documents: Reflections-Tehrān Province (1378) volume 8, Tehrān: Historicāl Documents Center of the Ministry of Intelligence[in Persian].

The Cabinet of Hassanali Mansour as narrated by SĀVĀK documents (1385) volume 1,

Tehrān: Historicāl Documents Center of the Ministry of Intelligence. [in Persian]
Political Notes of Irān (1393) edited by R.M. Bārrel, translated by afshār amiri, volume 12,
Tehrān: Revolutionāry Documents Center . [in Persian]

Unpublished Documents

sākmā(sāzmān-e asnād va ketābkhāneh melli-e irān) . [in Persian]

Document ID 2545/290

Document ID 2197/293

Document ID 3767/293

Document ID 5657/293

Document ID 6116/293

Document ID 528/298

Document ID 39441/310

Document ID 39972/310

mutma(moasses-e motāleāt-e tārikh-e moāser-e irān) . [in Persian]

Guide number 2-84-256Ā

Guide number 14449-0-0P

Guide number 3-23-146R

Guide number 83-23-146R

Guide number 24-10-146R.

Guide number 53-57-144M

Guide number 96-9-144M.

Magazines

Āyandeh, 1367, seriāl numbers 9-12. [in Persian]

Goftego, 1373, number 5 . [in Persian]

Irān-e Mā, Mehr 1325, number 652. [in Persian]

Otāgh-e bāzargāni va sanāie-o maāden-e Irān, 1366, number 3. [in Persian]

Khāterāt-e Vahid, 1352, number 23 .[in Persian]

Khāndanihā, Shahrivar 1325, number 6. [in Persian]

Rahbar 26 Tir 1324, number 593, and 31 Tir 1324, number 612 . [in Persian]

Otāgh-e bāzargāni-tehrān, 1334 Farvardin va 1366 Tir. [in Persian]

Tejārat-e fardā, 1392 Mehr 1393, number 62 . [in Persian]

Tehrān Musavvar, Esfand 1331, number 497 . [in Persian]

Lātin sources

- abrahamian, Ervand(2013) *The Coup:1953, the CIA, ānd the Roots of Modern U.S.-Iranian Relations* New York :New Press.
- Ashcroft, et al. (2007). *The Post-Colonial Studies: The Key Concepts*. London: Rutledge
- Baran. P(1976) *The political economy of growth*. Harmondsworth: Penguin Books
- Davies, Philip(2004)*MI6 and the Machinery of SpyingStructure and Process in Britain's Secret Intelligence*: New York: Routledge.
- Dorril ,Stephen (2002) *MI6: Inside the Covert World of Her Majesty's Secret Intelligence Service* New York: touchstone .
- Dunn,j.(1978), *west african states:failure and promise*.cambridge:Cambridge university press.
- Frank, Andre Gunder(1969) *Latin America: Underdevelopment or Revolution*. New York: Monthly Review Press
- Hao, Yen-ping (1970), *the comprador in nineteenth century china :bridge between east and west* ,volume45 of *Harvard east asian series*,harvard university press.
- heartfield ,James(2005) *China s comprador capitalism is coming home* , *Review of radical political economics*, Xolume37, No.2,pp 196-214,
- Kinzer, Stephen (2008) *All the Shah's Men: An American Coup and the Roots of Middle East Terror*, New Jercy:John wiley & sons
- Lopes, Carlos (2017) *Macroeconomic policy framework for Africa s structural transformation*, Addis ababa :uneca.
- Mosala, Seshupo Josial (2021) *The role of the Comprador Bourgeoisies in Post-independent Africa*, South Africa:North-West University
- Mitrović , Ljubiša (2010)*The new bourgeoisie and Its Pseudo-Elite in the societies of peripheral capitalism* Series:philosophy,sociology,psychology and history, Vol.9 No. 1, 2010,pp1-13.
- Poulantzas, Nicos(1973)*Marxism and social classes*, *New left review*, No78, April1973.
- Prados ,John (2006) *Safe for Democracy: The Secret Wars of the CIA*, Chicago:Rowman Littlefield.
- Rubin ,Barry (2015)*The Middle East: A Guide to Politics, Economics, Society and Culture*, New York:Routledge.
- saul, J.S. & Bond, P(2014) *South Africa-The present as history: From Mrs Ples to Mandela & Marikana*. Johannesburg: Jacana.
- Swainson.n(1978) *state and economy in post-colonial Kenya*, *Canadian journal of African studies*, vol.12, No.3, pp357-381.

Turok, Ben (1987) Africa: What can be done? London: The Bath Press.

Wilber,Donald (2006) Regime Change in Iran: Overthrow of Premier Mossadeq of Iran,Nottingham: Spokesman Books

vitalis ,Robert (1990) on the theory and practice of compradors, international journal of middle east studies, Vol 22, No 3 , pp291-315

Woddis ,Jack(1967) introduction to Neo-colonialism ,London: Lawrence & wishart.